

ІРИНА ПУСТИННІКОВА

**КАМ'ЯНЕЦЬ-
ПОДІЛЬСЬКИЙ.
ХОТИН**

Харків
«ФОЛІО»
2020

Тільки у Кам'янці

Кам'янець-Подільський — місто в масштабі України багато в чому унікальне. І не лише завдяки своїй всесвітньо відомій середньовічній Старій фортеці. Ось дюжина причин побувати тут хоча б одного разу:

1. Кам'янець-Подільський займає третє місце в Україні (після Києва та Львова) за кількістю збережених пам'яток архітектури. Крім замку тут є ще ціле Старе місто — з храмами, палацами і ратушею.

2. Кам'янець-Подільський майже 9 місяців був столицею петлюрівської УНР у 1919—1920 рр.

3. Кам'янець-Подільський столицю не лише був, а й є — українського повітроплавання. Саме тут у травні 1784 р. відбулися перші польоти теплових аеростатів на теренах України. І зараз Кам'янець — одне з ду-у-уже небагатьох українських міст, яке можна побачити з кошика повітряної кулі. Під час повітроплавчих фієст у травні та жовтні сюди приїздять балуністи з усієї України, але здійснити

мрію про політ над містом можна будь-якого дня за сприятливої погоди: пілоти та команда Кам'янець-Подільського центру повітроплавання (<https://www.facebook.com/pilotoon.ballooning/>).

4. Кам'янець — одне з найбагатших на якісний стрит-арт міст країни. Все завдяки фестивалю вуличного мистецтва «Республіка», у рамках якого з 2011 р. у місто приїздять муралісти з усього світу.

5. Амбіції стати фестивальною столицею України Кам'янець облишив, але столицею регіону є

Стара фортеця та Старе місто з кошика повітряної кулі

безсумнівно. Щороку тут проводиться маса яскравих і масштабних заходів, які збирають тисячі туристів. Наші рекомендації — військово-історичні фестивалі «Schola Militaria» наприкінці вересня та «Остання столиця» (відбувається на День Незалежності), а також повітроплавчі фієсти у травні та жовтні.

6. Каньйон річки Смотрич у межах Кам'янця — явище унікальне та неймовірно гарне. Наша частина Європи справжніми каньйонами не дуже багата, Смотрицький — один з винятків. Глибока вузька долина річки з прямовисними скелями у 30—40 метрів заввишки та дзюркотливими водоспадами — диво природи.

7. У Кам'янці-Подільському розташований найвищий міст України — «Стрімка лань». Враховуючи висоту скель каньйону, це й не дивно.

8. Любителі полоскотати собі нерви можуть стрибнути з найви-

шого мосту на бандж-джампінгу. Атракціон для відчайдухів працює щовихідних.

9. В Кам'янці до цього часу грають в мотобол. Незважаючи на те, що у місті є чимало олімпійських чемпіонів з різних видів спорту, саме мотобол став спортивним символом Кам'янця. Команда «Поділля», колись багаторазовий чемпіон УРСР з мотоболу, зараз не у кращій формі, та влітку на мотобольному стадіоні все ще проходять матчі Чемпіонату України. Подивитися, як чоловіки на мотоциклах ганяють велетенського м'яча, дуже цікаво.

10. Кам'янець — штабквартира найбільшого національного природного парку України «Подільські Товтри», частина котрого увійшла нещодавно до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. М'які пагорби, котрі здаються молодшими братами Карпат, але насправді є закам'янілим кораловим рифом Сарматського

моря, тягнуться від Золочева і аж до Молдови.

11. Завдяки Товтрам-Медоборам, які щитом захищають місто від холодних північних вітрів, у місті свій мікроклімат: тут набагато тепліше, раніше починається весна, а літній сезон триває на 10 днів довше, аніж у сусідньому Хмельницькому. Недарма цю частину краю колись називали Теплим Поділлям. А ще завдяки Товтрам тут надзвичайно мальовничі дністровські пейзажі, які варто побачити

12. В радіусі 50 км від міста розташовано чимало замкових руїн, карстових печер та інших туристичних приємностей, які чудово підійдуть для одноденних маршрутів.

У книзі ви знайдете маршрути не лише Старим містом, а й Новим планом — сучасними кварталами Кам'янця. Бути в подільській столиці і не побачити красу подільської природи зовсім неправильно, тому є і маршрути кам'янецькими

У Кам'янці все ще популярний мотобол

Впадіння Тернави у Дністер в селі Врублівці

околицями — до Бакоти, фантастичної петлі річки Смотрич у Цвіклівцях, печери «Кришталевої» чи Кудринецького замку. І, звісно, ми не могли не розказати про Хотин — сусідку-фортецю з славет-

ною історією і великим списком кіноролей. Хочеться вірити, що дві фортеці, хотинська та кам'янецька, припадуть вам до душі.

А, ледве не забули: наголоси! Чомусь багато гостей двох міст у

них плутаються. Правильний варіант — Кам'янець-Подільський та Хотин.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: КОРОТКЕ ЗНАЙОМСТВО З МІСТОМ

З етимологією назви міста легко розібратися людині, що знає хоч якусь слов'янську мову: Кам'янець — від слова «камінь», адже стародавнє місто оточене скелястим кам'яним каньйоном річки Смотрич. «Подільський» вказує на місце розташування поселення — на Поділлі. Це слово додали, щоб відрізнити столицю Поділля від іншого Кам'янця — Литовського (зараз розташований на території Білорусі, а колись оба поселення були в одній державі — Російській імперії).

Стародавня назва міста — просто Кам'янець, без Подільський.

Хотинська фортеця

Повітряні кулі — частина кам'янецького пейзажу

Саме так свою малу батьківщину кам'янчани називають і зараз.

Кам'янець — місто древнє. Наскільки? Ніхто точно не знає. Існує як мінімум чотири гіпотези про час виникнення поселення. Деякі вчені вважають, що місто з'явилося за часів Римської імперії, коли неподалік проживали племена даків (II—III ст. н. е.). Наступна гіпотеза — про появу міста в давньоруські часи, орієнтовно в XII ст. Третя версія базується на хибних відомостях про перших вірменських купців, які нібито прибули в місто у 1062 р. — насправді мався на увазі інший Кам'янець, білоруський. Нарешті, четверта гіпотеза відсилає до часів правління литовських князів Коріатовичів — 1360-х рр. Більшість істориків-професіоналів найбільш достовірною вважають версію про давньоруське походження Кам'янця.

Столицею Поділля Кам'янець став не відразу — довгий час головним центром краю було місто

Бакота на березі Дністра. Бакота з часом перетворилася на село, а зараз знаходиться під водами Дністровського водосховища. Кам'янець же отримав пальму першості в XIV ст., коли дістався чотирьом братам-князям Коріатовичам. Князі були литвинами за походженням і багато зробили

для міста: відновили його фортифікації, домоглися магдебурзького права.

У 1420 р. Кам'янець захопили польські війська, а в 1434 р. перемогою Польщі закінчилася війна між польськими та литовськими феодалами за подільські землі. Так Кам'янець став польським містом,

Старе місто на старій поштівці

а з 1463 р. і центром Подільського воєводства. Пізніше поселення отримало статус королівського міста. Але головною славою Кам'янця були його укріплення, які славилися як неприступні. Зодчим дуже допомогла сама природа: дивовижне географічне положення міста на острові, оточеному високими скелями каньйону, було солідним плюсом в скарбничку міських фортифікацій.

Глибока вузька долина річки Смотрич вважається одним з чудес природи України. У деяких місцях висота скель каньйону досягає 50 м. В межах Кам'янця-Подільського довжина каньйону досягає 9 км, має площу 49 га. Каньйон утворився близько 140 мільйонів років тому — річка пробивалася крізь товщу коралових рифів Сарматського моря. Зараз ці рифи піднімаються на північ від міста гірською грядою. Народ називає їх Товтрами, або Медоборами. Подільський розріз

палеозою в каньйоні є одним з кращих у світі. На схилах каньйону є чимало рослин-ендемів, занесених до Червоної книги України. На жаль, багато жителів Кам'янця не цінують природу — і каньйон засипається відходами людської життєдіяльності. Надзвичайно шкودять місцевій флорі та фауні і постійні сновигання долиною ріки та самим Смотричем екскурсійних БРДМ — бойових машин, котрі використовуються для екстремальних екскурсій.

Річка Смотрич — притока Дністра. Довжина її 169 км. Біля Кам'янця Смотрич робить круту петлю, тісно обіймаючи місто. Саме ця петля, яка утворює практично острів, і зіграла вирішальну роль в історії міста: завдяки стінам каньйону місто було неприступним для ворогів.

Середньовічний Кам'янець був великим ремісничо-торговим центром, що не поступався Львову і Києву. Розвиток міста Історія по-

ставила на паузу в 1672 році — тоді Кам'янець і Поділля потрапили на 27 років під владу турецької Порти. Поляки повернули собі ці землі тільки в 1699 році, але спроб відбити Кам'янець не залишали всі ці роки.

У 1793 році, після другого поділу Польщі, Кам'янець разом з усією Правобережною Україною відійшов до Російської імперії. Його центральний статус зберігався: місто було центром спочатку Подільського намісництва, а з 1797 року і по 1917 рік — Подільської губернії.

Губернському центру XIX століття було занадто тісно на 120 гектарах острова, затягнутого петлею Смотрича. Із завершенням в 1874 р. будівництва Новопланівського мосту почався розвиток нових кварталів — так званого Нового плану. Саме сюди переїхали головні державні та муніципальні установи, навчальні заклади.

День міста на площі Ринок

У кінці XIX століття в Кам'янці проживало 36 тисяч жителів. Майже половина з них були юдеями. Решта — українцями, поляками, росіянами, німцями, молдаванами.

На початку XX століття Кам'янець — 40-тисячне місто з розвинутою промисловістю. Розвиток гальмувала відсутність залізниці, але з'явилася і вона: перший поїзд прийшов в місто 14 березня 1914 р.

4 серпня 1914 р. австро-угорські війська захопили Кам'янець-Подільський — лише на два дні: вже 6 серпня їх вибила російська армія під командуванням генерала Брусилова. У роки війни в місті розміщувалися штаб Південно-Західного фронту, тилові установи, госпіталі. В одному з них працював автор «Майстра і Маргарити» Михайло Булгаков.

У 1918 році в місті відкривається університет. Він діє і сьогодні і носить ім'я свого першого рек-

тора, відомого філолога і теолога Івана Огієнка.

В 1919—1920 рр. Кам'янець був столицею Української Народної Республіки. Ця сторінка історії мало відома не тільки для іноземних гостей, а й для самих українців — в радянські роки факти ретельно приховувалися.

Після революції 1917 року в Росії Україна зробила кілька спроб нарешті здобути незалежність. Короткий період боротьби за свободу в 1917—1920 рр. був щедрим на столичні і тимчасово столичні статуси. Влада змінювалася блискучо, столиці змінювалися слідом за нею.

14 грудня 1918 р. влада в Україні перейшла до Директорії УНР. Їй судилося протриматися до 10 листопада 1920 року — і проіхатися чи не половиною країни. Київ був під більшовиками; територія незалежної України, куди певний час входила навіть Кубань, зменшувалася шагреневою шкірою. Уряд

встиг попрацювати і в Житомирі, і в Вінниці, і в Сарнах, і в Проскуріві, і в Рівному. Відлива приказка «У вагоні Директорія, під вагоном територія» трагедію того часу відображає непогано.

14 листопада 1920 р. Директорія назавжди покинула Кам'янець. 16 листопада в місті остаточно запанували більшовики.

До Другої світової війни Кам'янець був центром однойменної області УРСР. У 1928 році Стара фортеця була оголошена державним історико-культурним заповідником.

На початку липня 1941 р. Кам'янець-Подільський був окупований нацистами. Бомбардування міста під час війни і запеклі бої в березні 1944 року під час визволення Кам'янця перетворили багато пам'яток в руїни.

Незабаром після війни місто вперше за багато століть позбулося статусу центру якщо не краю, то принаймні області. Розгадку такої

Місцевий цемзавод — один з найбільших в світі

несправедливості варто пошукати на місцевому вокзалі: до нас і зараз приїздить дуже мало потягів. Обласним центром зробили Прокурів — тепер він відомий як Хмельницький...

У повоєнний час в Кам'янці-Подільському почали діяти нові заводи: цементний, кабельний, приладобудівний, «Електроприлад» та інші. Деякі з них працюють до сих пір, деякі не змогли пережити розпад СРСР.

З 1991 року Кам'янець-Подільський — в складі незалежної України, і в даний час є значним культурним, освітнім і туристичним центром держави. Кажуть, за кількістю студентів на тисячу жителів наше місто посідає третє місце після Оксфорда і Кембриджа. Шкода, місцеві вузи не настільки престижні, як ці університети.

Тепер ложка дьогтю. Культурний ландшафт каньйону Смотрича у межах Кам'янця-Подільського ще з вересня 1989 р. перебуває в своє-

Відстійники спиртзаводу — джерело поганого запаху

рідній черзі на вступ до престижного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, але неграмотні реставраційні роботи на території Старого міста та забудова схилів каньйону багатоповерхівками практично поховали останні шанси потрапити у список.

Неприємний запах, який час від часу у теплу пору року дивує

багатьох туристів, походить від відстійників спиртзаводу між селами Довжок та Колибаївкою на захід від Кам'янця і для місцевих жителів давно став точною прикметою: тхне Колибаївкою — буде дощ. Активісти багато років безуспішно намагаються боротися зі спиртзаводом. Результат поки на користь відстійників.

Міст «Стрімка лань» — найвищий в Україні

Зміст

Тільки у Кам'янці	3
Кам'янець-Подільський: коротке знайомство з містом	5
Кам'янець фестивальний	10
Поки ще не Середньовіччя: Новий план	16
Подорож друга: Старе місто	44
З історії кам'янецької пошти	46
Товтри-Медобори	50
Український магістрат: будинок з драконом	53
Вірменськими кварталами	54
Поділля і кулі	59
Гончарська башта: до чого тут Дюрер?	81
Водоспади Смотрицького каньйону	86
Петропавлівський костел	96
Король їде! або Як проходив монарший візит	105
Ратуша та Польський ринок	106
Вірменський колодязь — пам'ятник корупції	110
Францисканський монастир	112
Чортівня якась!	113
Монастир домініканок	114
Монастир домініканців та скарби невістки Хмельницького	115
Тринітарський костел: під наглядом Фелікса Валуа	116
Вежа-лабораторія	123
Кам'янецький замок — Стара фортеця	125
Подільський Робін Гуд — Устим Кармалюк	129
Новий замок (Вали)	134
Околиці Кам'янця	136
До Дністра	136
Притулок кальвіністів і книжкове аутодафе	137
Петля Смотрича в Цвіклівцях Других	141
Устя: маєток чорнокнижника	143
Велика Слобідка	144
Міні-маршрут: до Козячої Церкви	145

Кришталева і не тільки: на сусідню Борщівщину	148
Збруч: межа української ментальності	149
Стратегічно важливі Окопи	150
Подільське вино	156
Місто чорних рукавів	159
Бувальщини Скали над Збручем	162
Подорож у Кудринці: один замок на два села	165
Від Кам'янця до Бакоти: вау-ефект Подністров'я	171
Китайгород	172
Олена Глинська як симулякр подільської історії.	173
Легенда про щасливе спасіння.	174
Легенда про Ганнусеньку	176
Подорож до Хотина	183
Жванецькі історії	183
Хмільна назва і міжетнічні шлюби: Брага	188
Бузкова столиця Кам'янецьчини	190
Хотин — від «хотіти»	191
Як козаки Сагайдачного Європу рятували.	197
Хотин поза фортецею	208